

УДК 811.112.2'373.423

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОМОНІМІЇ В ДІАХРОНІЇ**Кійко С. В.***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича**kiykosvit@gmail.com*

У статті запропоновано методичку дослідження еволюційних процесів у мові в руслі синергетичної наукової парадигми. Шляхом аналізу динаміки поширеності різних видів омонімів у трьох періодах історії німецької мови встановлено нелінійність розвитку омонімії, виявлено причини порушення синхронійної рівноваги рівнів мовної системи на певному етапі мовного розвитку і визначено місце антропогенних факторів в еволюційних процесах німецької мови. Дослідження внутрішньосистемного хаотичного стану у середньовіснійнімецькому періоді, його меж і точок біфуркації дало змогу з'ясувати шляхи еволюції мовної системи, описати роль її окремих структурних рівнів у процесах порушення синхронної рівноваги й виникнення хаотичного стану, накопичення нових аналітичних структур і стабілізації шляхом елімінування хаотичних інновацій.

Ключові слова: *омонімія, синергетика, хаотичний стан, точки біфуркації, німецька мова, давньовіснійнімецький період, середньовіснійнімецький період.*

В статтє предложена методика исследования эволюционных процессов в языке в русле синергической научной парадигмы. Путем анализа динамики распространения разных видов омонимов в трех периодах истории немецкого языка установлена нелинейность развития омонимии, обнаружены причины нарушения синхронического равновесия уровней языковой системы на каждом этапе языкового развития и определено место антропогенных факторов в эволюционных процессах немецкого языка. Исследование внутрисистемного хаотического состояния в средневерхненемецком периоде, его границ и точек бифуркации позволило определить пути эволюции языковой системы, описать роль ее отдельных структурных уровней в процессах нарушения синхронического равновесия и возникновения хаотического состояния, накопления новых аналитических структур и стабилизации путем элиминизации хаотичных инноваций.

Ключевые слова: *омонимия, синергетика, хаотическое состояние, точки бифуркации, немецкий язык, древневерхненемецкий период, средневерхненемецкий период.*

The article focuses on the method of study of the evolutionary processes in the language in line with a synergetic scientific paradigm. By analyzing the dynamics of the prevalence of different types of homonyms in three periods in the history of German, the nonlinearity of the development of homonyms was established, the reasons for the synchronic equilibrium divergence of the levels of the language system at a definite stage of language development were singled out, and the place of anthropogenic factors in the evolutionary process of German was outlined. The research of the internal systemic chaotic state in the period of Middle High German, its limits and bifurcation points allowed us to find out the ways of evolution of the language system, to describe the role

of its individual structural levels in the divergence of the synchronic equilibrium and the emergence of chaotic state, in the accumulation of new analytical structures and stabilization by eliminating chaotic innovations.

Keywords: *homonymy, synergetic, chaotic state, bifurcation points, German, Old High German, Middle High German.*

Останні десятиліття у вітчизняному і зарубіжному науковому співтоваристві є часом інтенсивного пошуку нових методологічних стратегій, сумісних з теоретичними традиціями гуманітарних наук. Одним з найбільш продуктивних напрямів такого пошуку є синергетичний підхід до лінгвістики, культури, історії, соціології тощо. Синергетика як загальна теорія самоорганізації складних систем вивчає процеси спонтанного виникнення і динамічного розвитку колективних структур. Один з основоположників синергетики Г. Хакен визначає її як частину системного аналізу, мета якого – знайти універсальні закономірності поведінки й загальні закони самоорганізації динамічних систем [8, с. 361]. У працях сучасних дослідників синергетика виступає як „новий світогляд, пов’язаний з дослідженнями феноменів самоорганізації, нелінійності, нерівноваги, глобальної еволюції, вивченням процесів становлення порядку через хаос, біфуркаційних змін, незворотності часу, нестійкості як основоположних характеристик процесу еволюції” [6, с. 618]. Іншими словами, синергетика аналізує механізми і процеси взаємодії елементів і підсистем складних динамічних систем, які дозволяють їм зберегти цілісність і функціональні властивості.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики найбільш розроблені питання онтології мови як інформаційної синергетичної системи (Т.І. Домброван, А.В. Колмогорова, Р.Г. Піотровський, Л.С. Піхтовнікова, В.В. Тузов), проблеми синергетики тексту і дискурсу (О.А. Бабелюк, К.І. Білоусов, В. Г. Борботько, І.А. Герман, А.А. Калита, Г.Г. Москальчук), міжкультурної комунікації (Н.В. Дрожащих), перекладу (Л.В. Кушніна), ідіолекту (О. О. Семенець), словотвору (С. М. Єнікеева), окремих концептів (А. В. Гірник) тощо. Проте синергетична парадигма наукового аналізу дозволяє глибоко дослідити мовні процеси, які обумовлюють не лише саморегуляцію мови в синхронії, але й її самоорганізацію в діахронії. Деякі з цих процесів приводять до кардинальних змін у мовній системі, тому важливо проаналізувати не лише сучасний стан і функціонування системи чи її фрагмента, але й проникнути в історію становлення і зміни системи, виявити закономірності її організації, пояснити її поведінку на певному етапі розвитку. У фокусі уваги діахронічної лінгвосинергетики перебувають проблеми вибору сценаріїв розвитку мови з врахуванням різноманітних атракторів, багатоваріантних флуктуацій, багатовекторних біфуркацій і дисипативних процесів. При цьому мова розглядається в органічному зв’язку з її носіями, оскільки історія конкретної мови невіддільна від історії її народу: мова й

суспільство коеволюціонують, і будь-які зміни в суспільстві обов'язково відображаються в мові (пор. [2; 3, с. 100]).

З огляду на сказане вище актуальним вважаємо встановлення регулятивного впливу омонімії на мовну систему в діахронії, що передбачає вирішення таких завдань:

1) встановити лінійність / нелінійність розвитку омонімії в давньоверхньонімецькому (двн.) і середньоверхньонімецькому (свн.) періодах;

2) виявити причини порушення синхронійної рівноваги рівнів мовної системи на певному етапі розвитку німецької мови;

3) визначити місце антропогенних факторів в еволюційних процесах німецької мови;

4) проаналізувати внутрішньосистемний хаотичний стан, його межі і точки біфуркації;

5) описати роль окремих структурних рівнів мовної системи в процесах її самоорганізації;

6) з'ясувати шляхи еволюції мовної системи.

Для цього необхідно дослідити поширеність і особливості різних видів омонімів у двн. і свн. періодах історії німецької мови та порівняти з відповідними даними сучасної німецької мови.

Матеріалом дослідження слугувала суцільна вибірка омонімів зі словників двн. мови за редакцією Р. Кеблера [10] (15 тисяч статей) і Р. Шютцейхеля [14] (15 тисяч статей), а також словників свн. мови за редакцією Р. Кеблера [11] (40 тисяч статей) і М. Лексера [12] (38 тисяч статей). Оскільки на кожному історичному етапі розвитку німецької мови ми опрацювали по два тлумачні словники, то критерієм для включення певного оморяду до вибірки була наявність омонімів одночасно у двох словниках. Якщо ж омоніми були засвідчені лише в одному зі словників, то для встановлення факту омонімії ми використали семантичний, граматичний та етимологічний критерії визначення омонімії (детальніше про критерії див. [4]).

Загальна кількість омонімів у двн. періоді складає 2488 лексем, об'єднаних у 1193 оморяди (див. табл. 1). Середня наповнюваність оморяду становить 2,1 омоніми.

Таблиця 1

Якісний і кількісний склад омонімів різних частин мови у двн. періоді

<i>Частина мови</i>	<i>Кількість омонімів</i>	<i>Частина мови</i>	<i>Кількість омонімів</i>
іменник	1429	вигук	9
прикметник	498	займенник	8
дієслово	338	числівник	2
прислівник	173	частка	2
прийменник	13	артикль	4

сполучник	12	Разом	2488
-----------	----	-------	------

Кількість омонімів у двн. періоді сягає близько 16 % усього словникового складу, наведеного в словниках Р. Кеблера [10] і Р. Шютцейхеля [14]. Найчастіше у вибірці трапляються іменники, за якими слідує за спадом прикметники, дієслова і прислівники. Кількість омонімів серед займенників, числівників і службових частин мови незначна.

Загальна кількість іменників-омонімів ускладі суто іменникових оморядів складає 1033 лексем, об'єднаних у 486 оморядів. Більшість груп омонімів-іменників двн. мови є двокомпонентними (434 омопари), як-от: *jungt¹* „молодь; молодість” і *jungt²* „молодняк”; *nest¹* „гніздо” і *nest²* „іжа”. Трикомпонентних оморядів 45: *hamo¹* „сачок”, *hamo²* „вудилище”, *hamo³* „оболонка; одяг”; *mast¹* „відгодівля”, *mast²* „щогла”, *mast³* „товстун”. Чотирикомпонентних оморядів усього 5, серед них: *ram¹* „ворон”, *ram²* „баран”, *ram³* „опора; колона”, *ram⁴* „екстрагон”; *traht¹* „місцевість”, *traht²* „несення”, *traht³* „страва”, *traht⁴* „прагнення”. У вибірці трапилися також два оморяди, які містять 5 компонентів: *skopf¹* „стайня”, *skopf²* „поет”, *skopf³* „вірш”, *skopf⁴* „лайка”, *skopf⁵* „пучок волосся”; *wer¹* „котел”, *wer²* „чоловік”, *wer³* „загата”, *wer⁴* „фортеця”, *wer⁵* „повстання”.

Омонімічні іменники входять до складу як гомогенних оморядів, утворених внаслідок розпаду полісемічного слова, так і гетерогенних оморядів, поява яких зумовлена випадковим фонетичним збігом. Кількість гомогенних оморядів (207) дещо менша, ніж гетерогенних (279). Це може свідчити як про випадковий збіг звучання як основне джерело омонімії в двн. періоді, так і про особливості лексикографічної практики, зокрема, використання насамперед етимологічного критерію для розрізнення омонімів і полісемантів.

Кількість дієслів-омонімів у складі суто дієслівних оморядів налічує 229 лексем, об'єднаних у 112 оморядів. Серед них відчутно переважають двокомпонентні оморяди, як-от: *klingan¹* „звучати” – *klingan²* „витися”, *neigen¹* „нахиляти” – *neigen²* „прихильно ставитися”. Трикомпонентних оморядів 5, як-от: *ougen¹* „показувати; доводити” – *ougen²* „розпускатися (про бруньки)” – *ougen³* „мати запалення очей”, *wellen¹* „бажати, хотіти” – *wellen²* „вибирати” – *wellen³* „запахати”. Переважна більшість дієслівних оморядів (87) є гетерогенними за походженням.

Кількість омонімічних прикметників у складі суто прикметникових оморядів налічує 66 лексем, об'єднаних у 32 оморяди, серед яких відчутно переважають двокомпонентні утворення: *kund¹* „відомий; очевидний” – *kund²* „народжений”, *ōstarlīh¹* „східний” – *ōstarlīh²* „пасхальний”. Трикомпонентних оморяди лише два: *fāri¹* „небезпечний; підступний” – *fāri²* „ворожий” – *fāri³* „минаючий”, *mundi¹* „надмірний; надлишковий” – *mundi²* „впадаючий” – *mundi³* „з перекривленим ротом”. Кількість гетерогенних оморядів

(18 гіперлексем на кшталт *giloub, meini, frūmig* тощо) незначно перевищує число гомогенних оморядів (14 гіперлексем типу *fiorfalt, fordaro* та ін.).

Кількість міжчастиномовних омонімів двн. мови складає 1142 лексеми, об'єднані у 554 оморяди. Вони розподілені за 39-ма омонімічними моделями, які репрезентують наявні в двн. мові омонімічні відношення між різними лексико-граматичними класами: іменниками (SUB), прикметниками (ADJ), дієсловами (VER), прислівниками (ADV), займенниками (PRO), числівниками (ZAL), частками (PART), сполучниками (KON), прийменниками (PRP), артиклями (ART), вигуками (INJ) (див. таб. 2).

Таблиця 2

Моделі міжчастиномовних омонімів у двн. періоді

№	Модель	К-сть	Приклади
1	SUB/ADJ	274	<i>lōs, mezzi, malz</i>
2	SUB/ADJ/ADV	20	<i>eban, giloubo, unmez, wel</i>
3	SUB/ADJ/ADV/VER/PRP	1	<i>halb</i>
4	SUB/ADJ/ADV/INJ	1	<i>wār</i>
5	SUB/ADJ/VER	2	<i>eigan, wesan</i>
6	SUB/ADJ/PRP	2	<i>wid, widar</i>
7	SUB/ADJ/INJ	1	<i>heil</i>
8	SUB/ADV	59	<i>liobo, heizo, leido, hera, forna</i>
9	SUB/ADV/VER	2	<i>ringan, rukken</i>
10	SUB/ADV/PRP	3	<i>untar</i>
11	SUB/ADV/PRP/KON	1	<i>oba</i>
12	SUB/ADV/KON	3	<i>enti, joh, wanta</i>
13	SUB/VER	20	<i>geinōn, lahhan, zuolāzan</i>
14	SUB/PRO	2	<i>giwer, wer</i>
15	SUB/PRO/ART	1	<i>diu</i>
16	SUB/ZAL	1	<i>hunt</i>
17	SUB/PRP	1	<i>nida</i>
18	SUB/KON	1	<i>geiz</i>
19	SUB/INJ	4	<i>hei, lēo, lē, wē</i>
20	ADJ/ADV	46	<i>mihhil, redihaft, suntar, wis</i>
21	ADJ/ADV/PRO	1	<i>waz</i>
22	ADJ/ADV/PRP	1	<i>nāh</i>
23	ADJ/ADV/KON	1	<i>samo</i>
24	ADJ/ADV/INJ	1	<i>wol</i>
25	ADJ/VER	78	<i>sehan, tragan, wahsan</i>
26	ADJ/KON	3	<i>dahta, sidōr, wan</i>
27	ADV/VER	9	<i>hertōn, emizzigōn, dikkēn, rātan</i>
28	ADV/PRO	1	<i>eddeswaz</i>
29	ADV/PART/PRP	1	<i>innana</i>
30	ADV/PRP	4	<i>in, fora, ubar, zuo</i>
31	VER/PRO	1	<i>sīn</i>
32	PRO/PART/ART	1	<i>der</i>
33	PRO/PRP	1	<i>er</i>
34	PRO/KON	1	<i>daz</i>

35	PRO/KON/ART	1	<i>daz</i>
36	PRO/ART	1	<i>dir</i>
37	ZAL/INJ	1	<i>ein</i>
38	PART/KON	1	<i>de</i>
39	KON/INJ	1	<i>oh</i>
	<i>Разом</i>	554	

Шість із цих моделей охоплюють 89 % усіх міжчастиномовних омонімів. До них належать такі типи:

- 1) іменник / прикметник: *diustari, nordanōnti, tol*;
- 2) дієслово / прикметник: *mezzan, infaran, gihaltan*;
- 3) іменник / прислівник: *heimo, fārunga, reino*;
- 4) прикметник / прислівник: *luzzīg, inwert, garo*;
- 5) іменник / прикметник / прислівник: *gimez, hart, fald*;
- 6) іменник / дієслово: *lebēn, firtrīban, magan*.

Саме ці моделі можна вважати ядром міжчастиномовних омонімів двн. мови, яке представлене повнозначними частинами мови – іменником, прикметником, дієсловом і прислівником. Решта 33 моделі становлять 11 % міжчастиномовної омонімії. Вони представлені як змінними повнозначними частинами мови, як-от: іменник / прикметник / дієслово (*eigan, wesan*), іменник / займенник (*giwer, wer*), так і комбінаціями змінних і незмінних повнозначних частин мови, як-от: іменник / прислівник / дієслово (*rukken*), прислівник / займенник (*eddeswaz*).

Загальна кількість омонімів у свн. періоді склала 9435 лексем, об'єднаних у 4251 оморяди (див. табл. 3). Середня наповнюваність оморяду складає 2,2 омоніми.

Таблиця 3

Якісний і кількісний склад омонімів різних частин мови у свн. періоді

<i>Частина мови</i>	<i>Кількість омонімів</i>	<i>Частина мови</i>	<i>Кількість омонімів</i>
іменник	4871	сполучник	84
дієслово	1743	вигук	39
прикметник	1537	артикль	20
прислівник	924	числівник	14
займенник	104	частка	13
прийменник	86	Разом	9435

Загальна кількість омонімів у свн. періоді становить близько чверті усього словникового складу, наведеного в словниках Р. Кеблера [11] і М. Лексера [12], що свідчить про значне зростання кількості омонімів. Найчастіше у вибірці трапляються іменники, за якими слідує за спадом дієслово,

прикметники і прислівники. Найменше омонімів зафіксовано серед артиклів, числівників і часток.

Загальна кількість іменників-омонімів ускладі суто іменникових оморядів складає 2671 лексем, об'єднаних у 1178 оморядів. До складу іменникових оморядів входять від двох до семи компонентів. Середній обсяг іменникового оморяду дещо вищий, ніж у двн. і сучасній німецькій мові, і становить 2,3 омоніми. Більшість груп омонімів-іменників свн. мови є двокомпонентними (956 омопар), наприклад: *palme*¹ „пальма” і *palme*² „шовкова тканина”; *schahtel*¹ „коробка” і *schahtel*² „замок”. Трикомпонентних оморядів 172, як-от: *eide*¹ „годувальниця”, *eide*² „судний день; змагання напередодні турніру”, *eide*³ „рілля”; *wase*¹ „галявина”, *wase*² „тітка”, *wase*³ „ваза”. Чотирикомпонентних оморядів – 31, серед них: *leie*¹ „неосвічена людина; світська людина”, *leie*² „скала”, *leie*³ „мирянка”, *leie*⁴ „спосіб, вид”; *litze*¹ „прагнення”, *litze*² „мотузка”, *litze*³ „обличчя”, *litze*⁴ „блискавка”; п'ятикомпонентних оморядів – 14, як-от: *sage*¹ „пилка”, *sage*² „легенда”, *sage*³ „оповідач”, *sage*⁴ „оповідачка”, *sage*⁵ „лісопилка”. У вибірці трапилися також оморяди, які містять 6 і 7 іменників: *wer*¹ „тривалість”, *wer*² „загата”, *wer*³ „володіння; право власності”, *wer*⁴ „чоловік”, *wer*⁵ „безпека”, *wer*⁶ „захист”; *wal*¹ „кит”, *wal*² „вал, насип”, *wal*³ „мур”, *wal*⁴ „поле битви”, *wal*⁵ „вибір”, *wal*⁶ „мандри”, *wal*⁷ „колиска”. Гетерогенних оморядів (887) майже втричі більше, ніж гомогенних (291), що свідчить про різке збільшення випадків випадкового збігу звучання у свн. періоді.

Кількість дієслів-омонімів у складі суто дієслівних оморядів налічує 545 лексем, об'єднаних у 242 оморяди, серед яких домінують двокомпонентні оморяди, як-от: *dachen*¹ „накривати” – *dachen*² „думати”, *tagen*¹ „світати” – *tagen*² „бути придатним”. Трикомпонентних оморядів 5, як-от: *bluoten*¹ „цвісти” – *bluoten*² „кривавити” – *bluoten*³ „приносити в жертву”, *ecken*¹ „робити кути” – *ecken*² „смердіти” – *ecken*³ „гострити, точити”. Чотирикомпонентних оморядів – 11, серед них: *lecken*¹ „лизати” – *lecken*² „замочувати” – *lecken*³ „стрибати” – *lecken*⁴ „класти”; *rühen*¹ „ревіти” – *rühen*² „робити шорстким” – *rühen*³ „відпочивати” – *rühen*⁴ „хрюкати”. У вибірці трапився також один шестикомпонентний оморяд: *regen*¹ „спонукати”, *regen*² „рухатися”, *regen*³ „підіймати”, *regen*⁴ „дощити”, *regen*⁵ „поливати”, *regen*⁶ „простягати”. Переважна більшість дієслівних оморядів (186) є гетерогенними за походженням. Ця цифра значно перевищує показники, отримані нами на матеріалі двн. і сучасної німецької мови. Середній обсяг дієслівних оморядів також вищий, ніж у порівнюваних періодах, і складає 2,3 омоніми.

Кількість омонімічних прикметників у складі суто прикметникових оморядів налічує 65 лексем, об'єднаних у 137 оморядів. Середній обсяг прикметникових оморядів складає 2,1 омоніми. Переважна більшість прикметників входить до складу двокомпонентних оморядів, як-от: *dēmuot*¹ „смирений; покірний” – *dēmuot*² „м'якосердий”, *wellic*¹ „опуклий” – *wellic*²

„бурхливий”. Трикомпонентних рядів лише 7: *hellich*¹ „світлий” – *hellich*² „таємний, прихований” – *hellich*³ „відповідний”, *lücke*¹ „слабкий” – *lücke*² „брехливий” – *lücke*³ „фальшивий”. Кількість гетерогенних оморядів (48 лексем на кшталт *alinc, beret, ehtic, hoflih, stump*) майже втричі перевищує число гомогенних оморядів (17 гіперлексем типу *dēmuot, einvar, werhaft*).

Кількість міжчастиномовних омонімів свн. мови складає 5922 лексем, об’єднаних у 2693 оморяди. Вони розподілені на 90 омонімічних моделей, що істотно перевищує відповідні показники для дvn. і сучасної німецької мови. Шість моделей охоплюють 83 % усіх міжчастиномовних омонімів. До них належать такі типи:

- 1) іменник / дієслово: *behangen, degen, entvremeden*;
- 2) іменник / прикметник: *abgrunti, brief, diemüete*;
- 3) іменник / прислівник: *reht, schade, ubel*;
- 4) іменник / прикметник / прислівник: *linse, morgen, nütze*;
- 5) прикметник / прислівник: *drīfaltic, enwendic, vürwār*;
- 6) прикметник / дієслово: *ergraben, geblāsen, heimbachen*.

Ці моделі становлять ядро міжчастиномовних омонімів свн. мови, яке представлено повнозначними частинами мови – іменником, прикметником, дієсловом і прислівником. Решта 83 моделі становлять 17 % міжчастиномовної омонімії. Як і в дvn. періоді, вони представлені змінними повнозначними частинами мови, як-от: іменник / прикметник / дієслово (*darkomen, entwahsen, koren*), іменник / займенник (*enker, hūwe, ir*), комбінаціями змінних і незмінних повнозначних частин мови, як-от: іменник / прислівник / дієслово (*gezīten, ēwen, langen*), прислівник / дієслово (*enden, entriuwen, guoten*), комбінаціями самостійних і службових частин мови, як-от: іменник / прикметник / прийменник (*gānde, ūzer*), іменник / прислівник / прийменник (*gegen, mer, van*), прикметник / прислівник / сполучник (*innewendic, næhst, sament*) тощо.

Порівняно з дvn. періодом кількість моделей міжчастиномовних омонімів у свн. періоді зростає більш, ніж удвічі. Зокрема, з’явилися нові моделі з іменником, прикметником і прислівником, як-от:

- 1) іменник/прикметник/прислівник/дієслово (14 оморядів): *behagen, bescheiden, komen, sunden, tougen, verborgen, wunderen*;
- 2) іменник/прикметник/прислівник/прийменник (9 оморядів): *after, hinze, halp, hinder, manc, nā, nāch, nāhe, ver*;
- 3) іменник/прикметник/прислівник/займенник (6 оморядів): *gelīch, gelīche, her, man, niet, wē* та інші.

Модель „іменник+прикметник” розширилася за рахунок омонімічних займенників і сполучників:

- 1) іменник/прикметник/ займенник (2 оморяди): *swelh, wel*;
- 2) іменник/прикметник/сполучник (1 оморяд): *mar*.

Модель „іменник+прислівник” збагатилася займенниками, числівниками, частками, сполучниками й вигуками, як-от:

- 1) іменник/прислівник/ займенник (5 оморядів): *iht, niweht, niwiht, ut, waz*;
- 2) іменник/прислівник/ числівник (1 оморяд): *ehte*;
- 3) іменник/прислівник/сполучник (3 оморяди): *deu, joch, och*;
- 4) іменник/прислівник/вигук (5 оморядів): *danc, jā, nein, wet, wint* тощо.

Порівняємо тепер моделі міжчастиномовних омонімів свн. періоду з відповідними моделями сучасної німецької мови. Їх кількість становить 33 моделі, які об'єднують 1328 оморядів. Отриманий результат вказує на те, що кількість міжмовних омонімів у сучасній німецькій мові істотно зменшилася порівняно з свн. мовою. Зокрема, відсутні 3 моделі з іменником, прикметником, прислівником і займенником як ядром (SUB/ADJ/ADV/PRO; SUB/ADJ/ADV/PRO/PRP; SUB/ADJ/ADV/PRO/ZAL/ART), 3 моделі з іменником, прикметником, прислівником і дієсловом як ядром (SUB/ADJ/ADV/VER; SUB/ADJ/ADV/VER/PRP; SUB/ADJ/ADV/VER/KON); 4 моделі з іменником, прикметником, прислівником і сполучником як ядром (SUB/ADJ/ADV/KON; SUB/ADJ/ADV/KON/PRO; SUB/ADJ/ADV/KON/PRO/INJ; SUB/ADJ/ADV/KON/PRP) тощо. Загалом кількісні показники як внутрішньо-, так і міжчастиномовних омонімів у свн. періоді різко зросли порівняно з двн. і сучасною німецькою мовою, що свідчить про посилену тенденцію до омонімізації різних частин мови в XII–XV ст. Прослідкуємо, чим зумовлене різке зростання омонімії у свн. періоді і проаналізуємо його вплив на подальший розвиток німецької мови.

Як відкрита система, середньовічна німецька мова відчувала вплив активних соціально-економічних і політичних процесів, характерних для німецького суспільства XII–XV ст. По-перше, початок свн. періоду збігається з бурхливим розвитком феодальних відносин у Німеччині. Використання німецької мови в діловій сфері значно розширюється, вона поступово витісняє латинь у канцелярських документах, грамотах, торговельних і юридичних текстах [7, с. 126–127; 9, с. 172–176]. По-друге, у XII–XIV ст. посилено відбувалася східна колонізація, що привела до розширення території розповсюдження німецької мови [7, с. 123]. По-третє, на формування і розвиток свн. мови помітно вплинули хрестові походи, у результаті яких сформувався особливий стан лицарів зі своєю культурою і літературою. Світська література, представлена насамперед лицарською поезією, поширювалася завдяки мандрівним середньовічним поетам. Вони прагнули, щоб їхні твори, що виконувалися у вигляді пісень, були зрозумілі на всій території Німеччини. Саме у лицарській літературі простежується помітна тенденція до згладжування діалектних розходжень, до більшої літературної обробки мови. Оскільки найбільшого розквіту лицарська поезія досягла на півдні Німеччини, південно-західний варіант на основі алеманського діалекту ставав особливо престижним, його намагалися наслідувати інші поети. Так поступово у XII–XIII ст. виникає наддіалектний варіант німецької мови, що

сприяв наступному утворенню німецької літературної мови [7, с. 127–129; 9, с. 180–183]. Таким чином, взаємодія економічної, політичної, соціальної та мовної систем у свн. періоді реалізується у вигляді спонукального імпульсу від перших трьох до останньої: мовна система повинна була активізувати процес уніфікації, долаючи у всіх своїх підсистемах рівень варіювання, характерний для стадії діалектної відокремленості мови.

Внутрішньосистемні процеси, які супроводжували процес уніфікації середньовічної німецької мови і її формування як національної, були досить активними і торкнулися всіх рівнів мовної системи, починаючи з фонетичного. Найбільших змін у свн. періоді зазнав вокалізм. У середині XI ст. стала помітною редукція голосних як наслідок фіксації наголосу на початкових складах слів [9, с. 188]. Редукція включала такі основні типи: скорочення довготи ненаголошених голосних, зміну тембру коротких голосних і повне випадіння голосного або приголосного в кінці слова [7, с. 129–130]. Логічне для фонетичного рівня явище (менш енергійна вимова звука знижує чіткість його артикуляції) мало вирішальні наслідки для граматичної будови німецької мови, „розхитавши” морфологічні основи двн. мови, яка мала флективний характер. Варто, однак, зазначити, що навіть до початку редукції траплялися окремі випадки омонімії як між членами однієї парадигми відмінювання, так і між формами іменників різних відмін. Для уточнення омонімічних форм уже в двн. мові вживалися прийменники й артиклі. Проте регулярна редукція кінцевих ненаголошених голосних фактично привела наприкінці свн. періоду до нівелювання відмінностей як між основними типами відмінювання, так і відмінковими формами всередині однієї і тієї ж парадигми [13, с. 29–31].

Розпад відмінкової системи іменників спричинив аналогічні процеси у прикметниках і низці розрядів займенників. Так, у сильній відміні прикметників уніфікувалися закінчення чоловічого і середнього роду в родовому і давальному відмінках однини, а в множині в цих відмінках уніфікувалися закінчення всіх трьох родів. Особові, вказівні і присвійні займенники змінили під впливом редукції свою форму [7, с. 151–153].

Процеси нівелювання, що привели до появи омонімічних форм, характерні і для дієслів свн. мови: слабкі дієслова втратили відмінності за класами, редукції піддався також тематичний голосний сильних дієслів у презенсі. Різні голосні в особових закінченнях дієслів редукувалися в *-e-*, приголосні редукувалися повністю або частково ($m > n$). Редукція у дієслівних флексіях особи і числа стала ще одним джерелом омонімії.

Отже, активні зміни в морфологічній системі свн. мови були результатом впливу на неї фонетичної системи. Руйнування флективної системи частин мови поступово дійшло до тої стадії, коли під загрозою виявилась сама успішність реалізації комунікативних функцій мови. Виникає ситуація хаосу, яка перешкоджає розмежуванню суб'єкта від об'єкта, одного діяча від декількох тощо. Омонімічні форми порушують нормовані структури і

парадигми мови, викликають нестійкість мовної системи в цілому. На побутовому рівні хаос – це поняття негативне, проте воно є необхідним чинником у процесі розвитку систем. Як зазначає Ф. Варела, „хаос – це спосіб самооновлення” [15, с. 25]. Саме до такого самооновлення дійшла граматична система німецької мови у процесі подолання граматичної омонімії системного характеру. У свн. період виникають стихійні процеси саморозвитку, результатом якого стає поява нових структур, які якісно відрізняються від попередніх. Установлюється нова впорядкованість елементів, яка склалася з хаосу.

Як відомо, у граматичних системах індоєвропейських мов співіснують риси синтетизму й аналітизму. Переважання одного виду засобів визначає граматичний устрій мови. У флективній двн. мові були присутні аналітичні риси і прийменники могли вживатися для уточнення логіко-граматичних відношень, особові займенники – для уточнення особи і числа діяча у випадку омонімії форм. Проте ці явища не були такими численними, щоб вплинути на комунікативну функцію мови, і система флективних засобів зберігала свої провідні позиції. У синергетиці таке співіснування і взаємодія різнорідних елементів у системі інтерпретується через поняття „пори́г чутливості”: до певної межі у внутрішньосистемних змінах, незважаючи на кількісне варіювання елементів, зберігається притягання одного й того ж атратора, процес згортається до тієї ж структури, на той самий режим руху системи. Але „якщо ми переступили деяку зміну, перевершили критичне значення параметрів, то режим руху системи якісно змінюється. Система потрапляє в область притягання іншого атратора” [5, с. 35]. Саме такого „порогу чутливості” досягли морфологічні зміни в граматиці свн. періоду, коли мова виявилася в точці біфуркації, тобто розгалуження шляхів еволюції. Оскільки рівень руйнування флективних форм привів до різкого збільшення випадків граматичної омонімії, що суттєво ускладнювала комунікативний процес, граматична система німецької мови пішла аналітичним шляхом розвитку, змінивши лінію руху системи. Мовні форми, які існували, проте не домінували в двн. періоді, до кінця свн. періоду починають визначати новий граматичний лад німецької мови. Іншими словами, омонімія граматичних форм призвела до того, що мовна система почала процес відновлення стану відносної рівноваги шляхом реструктуризації. Були винайдені нові засоби вираження граматичних значень, багато з яких стали аналітичними. Так, граматичні категорії роду і відмінку в іменній парадигмі стали маркуватися у більшості випадків аналітично – за допомогою артикля або займенників. Категорія числа виражена синтетично, як було на давньому етапі розвитку мови. У системі дієслова категорії особи і числа мають як синтетичні, так і аналітичні маркери. Часові форми презенса і претерита мають синтетичні способи вираження, у той час, як перфект, плюсквамперфект, футурум I і II – аналітичні. Пасивні конструкції утворені аналітично за допомогою дієслова *werden* і дієприкметника минулого часу. Отже, стану рівноваги досягнуто за допомогою аналітичних конструкцій. Цей висновок підтверджують також

обрахунки індексу Грінберга для порівняння ступеня синтетичності / аналітичності німецької мови у різні періоди її історії. Індекс Грінберга вираховують за формулою:

$$I_s = M : W,$$

де M – кількість морфем у тексті,

W – кількість слів у тексті [1].

Теоретично найнижчою межею індексу синтетичності є 1, оскільки кожне слово повинно містити щонайменше одну морфему (значиму одиницю). Найвища межа теоретично відсутня, проте на практиці величини вище 3 трапляються рідко. Показники цього індексу для аналітичних мов будуть низькими, для синтетичних – вищими, а для полісинтетичних – найвищими.

Обрахунки здійснено на матеріалі „Пісні про Гільдебранта” (IX ст., суміш верхньо- і нижньонімецьких діалектів) і „Пісні про Нібелунгів” (XIII ст., верхньонімецькі діалекти). Величини індексу синтетичності Грінберга свідчать про те, що ступінь синтетизму свн. мови істотно зменшився порівняно з двн. періодом (див. таб. 4).

Таблиця 4

Індекси синтетичності Грінберга

<i>Період в історії мови</i>	<i>Назва твору</i>	<i>Індекс синтетичності</i>
Двн.	„Пісня про Гільдебранта”	1,77
Свн.	„Пісня про Нібелунгів”	1,46

Як бачимо, самоорганізація системи свн. мови пройшла декілька типових стадій: від накопичення нових елементів через руйнування старих структур до виникнення нових структурних утворень з новими якісними характеристиками. При цьому омонімія граматичних форм різних частин мови у середньовищньонімецькому періоді спричинила перебудову всієї синтетичної граматичної структури німецької мови в напрямку до більшої аналітичності.

Література

1. Грінберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Грінберг // Новое в лингвистике. – Вып. III. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 60–94.
2. Домброван Т.И. История языка как объект синергетического анализа: к постановке проблемы / Татьяна Ивановна Домброван // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 973. – Серія “Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов”. – Вип. 68. – Харків, 2011. – С. 30-34
3. Домброван Т.И. Лингвосинергетика в кругу междисциплинарных направлений исследования языка / Татьяна Ивановна Домброван // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Філологічна. – 2013. – Вип. 35. – С. 96–101.
4. Кійко С. В. Омонімія в мові і мовленні : [монографія] / Світлана Василівна Кійко. – Чернівці : Видавничий дім "Родовід", 2014. – 544 с.
5. Князева Е. Н. Основания синергетики: Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 414 с.

6. Кондрашов В. А. Новейший философский словарь: Около 1200 аналитических статей / В. А. Кондрашов, Д. А. Чекалов, В. Н. Копорулина. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 668 с.
7. Левицкий В.В. История немецкой речи / Виктор Васильевич Левицкий. – Винница : Нова книга, 2007. – 214 с.
8. Хакен Г. Синергетика : Иерархия неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Германн Хакен. – М. : Мир, 1985. – 419 с.
9. Besch W. Geschichte der deutschen Sprache. Längsschnitte – Zeitstufen – Linguistische Studien / W. Besch, N.R. Wolf. – [16. Aufl.]. – Berlin : Erich Schmitt Verlag, 2009. – 347 S.
10. Köbler G. Althochdeutsches Wörterbuch / Gerhard Köbler. – [6. Aufl.]. – [Электронный ресурс]: <http://www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html>
11. Köbler G. Mittelhochdeutsches Wörterbuch / Gerhard Köbler. – [3. Aufl.]. – [Электронный ресурс]: <http://www.koeblergerhard.de/mhdwbhin.html>
12. Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch / Matthias Lexer. – [39. Aufl.]. – Stuttgart : Hirzel, 2006. – 504 S.
13. Nübling D. Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels / Damaris Nübling. – [4. Aufl.]. – Tübingen : Narr, 2013. – 355 S.
14. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch / Rudolf Schützeichel. – [6. Aufl.]. – Berlin : de Gruyter, 2006. – 444 S.
15. Varela F. Chaos as self-renewal / F. Varela // Chaos / Ed. by T. Teunners. – Rotterdam : Erasmus University, 1990. – P. 25–37.